

PÁLEO- AKTUEEL

5

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1994, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: opgraving te Noordbarge met de plattegrond van een boerderij uit het eind van de ijzertijd

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0420 0

PALEO-AKTUEEL

5

redactie

Mette Bierma
Otto H. Harsema

Archeologisch Centrum

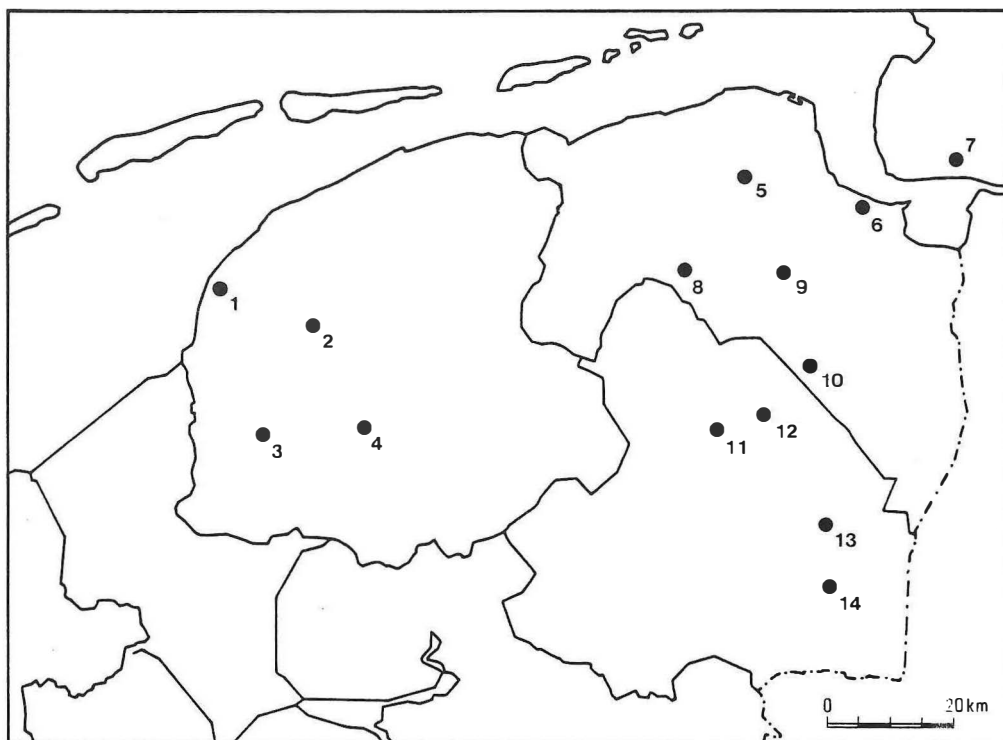
Groningen, 1994

In deze aflevering: Albanië, Duitsland, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland, Spanje en Tunesië.

In deze aflevering uit Noord-Nederland en Noord-Duitsland:

1. Wijnaldum; 2. Lions; 3. Oudega; 4. Akmarijp; 5. Westeremden; 6. Heveskes; 7. Emden;
8. Groningen; 9. Slochteen; 10. Wildervank; 11. Ballo; 12. Gieten; 13. Exlo; 14. Noordbarge.

INHOUD

J.R. BEUKER & M.J.L.Th. NIEKUS Het midden-paleolithicum van Noord-Nederland	9
R.H.P. LUTGERINK Warme ijstijden ?!	11
G.-J. BARTSTRA Postmodern naar Pompanua	14
M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Een vindplaats van de overgang laat-paleolithicum/mesolithicum bij Oudega (Fr.)	17
G.R. BOEKSCHOTEN & D. STAPERT 'Rings & sectors': een computerprogramma voor ruimtelijke analyse	22
G.L.G.A. KORTEKAAS & M.J.L.Th. NIEKUS Een vindplaats uit het vroegere mesolithicum in de Hooilandspolder, gemeente Slochteren (Gr.)	27
S. BOTTEMA & H.R. REINDERS Door het land der Skipetaren	32
R. BAKKER Het Gietsenveentje, gemeente Gieten (Dr.): unicum of probleemgeval?	35
J.N. LANTING Het na-onderzoek van het vernielde hunebed D31 ^a bij Exlo (Dr.)	39
J.J. HEKMAN Nieuw archeologisch onderzoek op Syros (Griekenland)	43
JOSE LUIS SANZ BRETÓN & J. SCHELVIS De mijten (acari) uit Peñalosa en Cerro de la Cruz (Spanje) en Halos (Griekenland)	47
M. MAASKANT-KLEIBRINK Een voorlopig verslag van de opgravingen op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima, Calabrië	50

B.J. HAAGSMA & P. ATTEMA	
Het <i>Casa di Angelina</i> , een traditionele boerderij bij de opgraving te Francavilla Marittima (Calabrië, Italië)	55
J. BOUMA & W. PRUMMEL	
Potten en botten: offergebruiken in Midden-Italië	60
Y. DIJKSTRA	
De opgravingscampagne 1993 in Hellenistisch Halos	65
O.H. HARSEMA	
Zes dagen in juni op de es van Noordbarge (Dr.)	69
G.J. DE LANGEN, T. PERGER, W. PRUMMEL, J. SCHELVIS, E. TAAYKE, J. WILLEMSSEN & M. WISPELWEY	
Een korte verkenning te Bolland bij Lions (Fr.)	74
J. FEYE	
Uzita, een Romeins stadje (Tunesië)	80
A.T. CLASON & E. KNOL	
Het ongehoornde rund in de Nederlandse kuststreken	85
D.L. BEKKER	
Faunafragmenten van twee terpjes nabij Emden (Duitsland)	89
E. TAAYKE	
De Groningse tongval anno 94	93
Y. SABLEROLLES	
De glasvondsten van Wijnaldum (Fr.)	97
G.J. DE LANGEN, J. ORBONS, T. PERGER, J. VAN DER VAART & M. WISPELWEY	
Onderzoek naar de kerk op 't Olthof van Akmarijp (Fr.)	102
P.B. KOOL, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER	
Bewoningssporen langs de Zeemsloot bij Westeremden, gemeente Loppersum (Gr.)	107
H.T. WATERBOLK	
In de ban van Banlo	110
P.B. KOOL, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER	
Een onbekend steenhuis te Heveskes (Gr.)	115

A. JAGER	
Middeleeuwse adelshuizen in Friesland	120
P. BAKS	
De citadel van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1569-1577	125
B. HAVINGA & A. UFKES	
De opgraving aan de Reitemakersrijge te Groningen	130
A.F.L. VAN HOLK	
Vergelijking van de archeologische inventaris van de Groninger tjalk ‘De Zeehond’ met schriftelijke scheepsinventarissen uit het einde van de 19e eeuw	134
P.B. KOOI	
Een brief met gevolgen	139
D.C. BRINKHUIZEN	
Het dieet van de otter (<i>Lutra lutra</i>) in twee voormalige ottergebieden in Friesland	143
S. BOTTEMA	
Het lam gods is een Fries melkschaap	148
P. CLEVERINGA, A. BOSCH, S. BOTTEMA, R. CAPPERS & H.A. GROENENDIJK	
De moeraskalk van Wildervank (Gr.)	151

EEN HUIS VOOR ATHENA

Een voorlopig verslag van de opgravingen op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima, Calabrië, Italië

M. Maaskant-Kleibrink

De 'Timpone della Motta' is een heuvel op ca. 300 m boven de zeespiegel, behorend tot de oostelijke zoom van het Dolcedorme massief van het Apennijns gebergte, dat plaatselijk tot boven de 2000 m reikt. De 'Motta' is gelegen op een punt van waaruit zowel een groot deel van de vlakte van Sybaris en de daarachterliggende Ionische zee als het stroomdal van de rivier de Raganello overzien kan worden. De heuvel bestaat uit een conglomeraat dat aan de west-, zuid- en noordkant steile wanden heeft, waardoor zowel het heiligdom op de top als de door de rivier gevormde terrassen aan de zijkant van de heuvel, alleen vanuit het oosten, via een soort heuvelkam, te bereiken is (fig. 1).

De opgravingscampagne in 1993 betrof het terras No. III, gelegen direct onder de top en boven het stroomdal van de Raganello, en ook een noodopgraving in het heiligdom op de top van de heuvel. Doel van het onderzoek van deze site is een fasering en plaatsing (economisch, sociaal en religieus) van de overblijfselen van de inheemse cultuur en de relatie van die inheemse cultuur met de oudere bronstijdculturen en de invloeden van 'overzee' (Grieken, Feniciërs, Illyriërs, etc.).

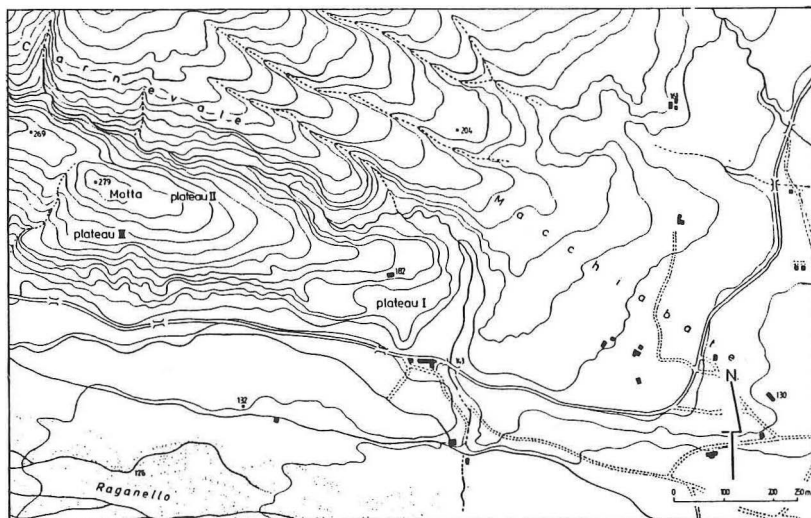
Op terras III zijn nu drie huizen blootgelegd. In de zestiger jaren bracht de auteur in haar studententijd het zogenaamde 'Huis van de Voorraadvaten (Pithoi)' aan de oppervlakte: een huis uit de 6e eeuw v.Chr. met als bijzonder gegeven dat zich onder het huis een gedeelte van een ellipsvormige rij dubbele paalgoten bevond. Deze gaten meten ca. 0,50 m in diameter en zijn ca. 0,60 m diep en zij werden toegeschreven aan een behuizing van inheemse aard. De onderzoeker werd in deze toeschrijving

gestimuleerd doordat er in het over de palenrij heen gebouwde huis uit de Griekse koloniale tijd twee verschillende soorten inventarissen te voorschijn kwamen: het merendeel der vondsten bestond uit lokaal vervaardigde of uit Griekse steden geïmporteerde serviezen, daarnaast werden scherven gevonden van een aardewerkcategorie (het *mat-painted*) die wordt aangetroffen in inheemse context over een groot deel van Zuid-Italië. Voor verder onderzoek ontbraken indertijd kader en vraagstelling. Het heeft ongeveer dertig jaar geduurd voordat het onderzoek op terras III kon worden voortgezet.

De huizen

In de septembercampagne van 1993 begonnen we op het terras met het uitzetten van een forse diagonaal in alternerende putjes van 1,50x1,50 m, waarin per opgraver of student zelfstandig gewerkt kon worden. Uitgaande van het 'Huis met de Voorraadvaten', met de muren oost-west en dus parallel aan de richting van het terras, zouden via een diagonaal het snelst de muursporen ontdekt en het karakter van de vulling van het terras blootgelegd kunnen worden. En inderdaad, ten noorden van het 'Huis met de Voorraadvaten' tekende zich binnen drie dagen, door de activiteiten van een twintigtal studenten en vrijwilligers onder leiding van Drs. Tj. Hoekstra (aio), de contouren van het 'Huis met de Amfoor' af. Door de omvangrijke plattegrond van dit huis was er dit jaar nog niet veel tijd voor onderzoek naar de dieper liggende lagen. De indruk is echter dat de horizon die we zoeken, namelijk de ijzertijd-bewoning van de inheemse bevolking, zich

Fig. 1. Situering van de 'Timpone della Motta' (tek. H.J. Waterbolk).

in dit areaal wel manifesteert maar voorlopig nog uitsluitend in 'gaten en spleten'. Met andere woorden: de resten van dit type bewoning zijn vermoedelijk door de na hen komende bouwers vrij grondig genivelleerd. Wellicht levert onderzoek op een kleiner plateau of terras meer succes op. In de bronstijd en de ijzertijd kunnen de grotere terrassen voor landbouw zijn gebruikt, terwijl mogelijk voor de bewoning smallere stroken grond werden benut. In feite was dat ook de situatie in de zestiger jaren (Haagsma & Attema, 1994: pp. 55-59).

Toepassing van houtbouw tijdens de vroege ijzertijd, door andere bouwers dan de Grieks-koloniale bewoners, werd geconstateerd in een derde huis: het 'Huis van de Klandestienen', opgegraven o.l.v. Drs. M. Vink (aio). Onder de resten van muursokkels van dit huis uit de koloniale periode bevindt zich een rij paalgaten van dezelfde afmetingen als die onder het 'Huis met de Voorraadvaten'. Van deze rij werd één gat duidelijk oversneden door de muur van het latere 6e-eeuwse huis. Een ander gat werd, evenals in het 'Huis met de Voorraadvaten', later hergebruikt door er een pithos in te zetten.

De tweede bevestiging van een intensief gebruik van de heuvel in de late 8e en 7e

eeuw v.Chr. resulteerde uit het noodonderzoek in het heiligdom op de top van de heuvel (fig. 2-3). Dit onderzoek vond plaats in het areaal van een klein postantiek kapelletje met twee absiden aan de zuidoostrand van het topplateau, waar in de zestiger jaren door Dr. M.W. Stoop, de Leidse archeologe die het Athenaheiligdom met twee tempels en een stoa opgroef en publiceerde, votiefgeschenken van inheems karakter werden aangetroffen. Deze zone heeft, blijkens de er gegraven kuilen - sommige van meer dan drie meter in diameter en meer dan anderhalve meter diep -, voortdurend blootgestaan aan illegale graafactiviteiten en vertoonde daarom een zeer oneffen oppervlakte. In 1992 werden in dit gebied proefputjes gegraven, waarmee een beeld van het grondprofiel verkregen werd. Vermoed werd dat het op de rots liggende grindpakket, een vulpakket van plaatselijk wel 2 m dikte, uit de 6e/5e eeuw v.Chr. zou kunnen stammen.

In september 1993 werd getracht om een groter profiel op de genoemde vulling te zetten, een poging die in één weekeinde ruw verstoord werd doordat illegale opgravers het opgravingsstelsel met de putjes totaal vernielden en het profiel vernietigden. Daarop werd besloten om het pakket geheel te verwijderen: putje voor putje,

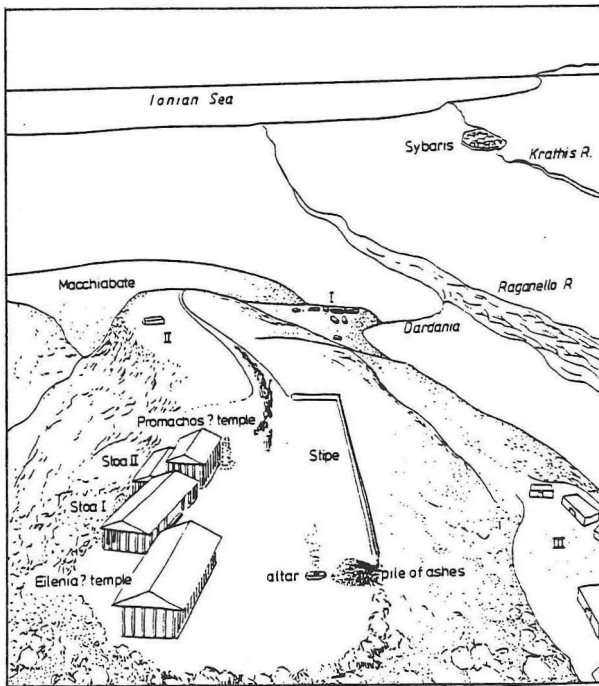

Fig. 2. Reconstructie van het Athe-naion op de top van de 'Timpone della Motta', 6e eeuw v.Chr (tek. H.J. Waterbolk).

voor zover het meetsysteem nog gereconstrueerd kon worden, werd de grond weggehaald. Zo werd één van de vroegste altaren en tempels voor de godin Athena in Magna Graecia blootgelegd.

Het altaar

Het reliëf van het natuurlijke rotsplateau ten zuiden van het post-middeleeuwse kappelletje, vertoont een ronde verhoging van ca. 2 m in diameter, waar een smalle geul omheen loopt. Hier werden diepzwarte houtskoolplekken aangetroffen die zich bevonden in een dunne grijsparse aslaag. Ook de ronde rotsplek zelf had deze grijsparse kleur. Tijdens de laatste dagen van de opgraving, toen aan de meest zuidelijke rand van het topplateau een dikke laag van paarsgrijze as werd aangetroffen, werd het idee dat het om een altaar ging bevestigd. De aslaag was in het noorden dikker dan in het zuiden (dus tegen de helling in!), wat erop wijst dat de aslaag oorspronkelijk in een soort kegelvorm op de rand van de

heuvel gestaan moet hebben. Het heilige karakter van deze plaats werd ook aangegeven door wijgeschenken rond het altaar.

In de jaren 1968/69 vond Dr. Stoop reeds een twaalfstal weefgewichten van ongezuiverde klei (*impasto*), versierd met het labyrintmotief, tezamen met bronsen hangers in de vorm van een dubbele spiraal en voorts deksels van toilet dozen van Korinthische makelij tezamen met buisjes van bronsblik, die weer van inheemse makelij zijn. In de recente campagne werden meer van dit type vondsten gedaan: sieraden en andere geschenken wezen wederom op de verering van de hier gevestigde godin door lokale bewoners. De geschenken werden gevonden in de natuurlijke smalle spleten en holletjes in de rots en ook in de door de mens gemaakte paalgaten, die zich in dit areaal op min of meer regelmatige afstand bevonden. Het was opvallend dat de geschenken zich altijd in de bovenste 20 cm van de vulling van de paalgaten bevonden, en dat altijd de overige ca. 40 cm van de vulling niet zulke geschenken bevatte, maar hooguit enkele kleinere *impasto*

scherfjes en veel bot (van kleinere dieren). Deze situatie geeft aan dat de gaten, die de gebruikelijke afmetingen hadden van 0,50 m diameter bij 0,60 m diepte, er al waren toen de geschenken werden neergelegd (fig. 4). Pas toen de palen verteerd zijn de voorwerpen geleidelijk in de bovenste vulling van de gaten terechtgekomen. Men moet bovendien aannemen dat de laag op de rots waarin zich de geschenken bevonden oorspronkelijk veel dikker is geweest; de objecten die door ons werden teruggevonden, zijn vermoedelijk over het hoofd gezien bij een opruiming van het altaar-areaal. Het is bekend dat zulke opruimingen in antieke heiligdommen plaatsvonden: in vele heiligdommen zijn kuilen gevuld met ooit om het altaar geplaatste geschenken aangetroffen; in de vakliteratuur heet zo'n kuil een 'stips'. Op de Motta werd de oudste 'stips' aangetroffen tussen Stoa I en het tempeltje voor Athena Promachos ten oosten van Stoa I; de datering van de vroegste geschenken uit deze religieuze dump is

in het laatste kwart van de 8e eeuw v.Chr. en de eerste helft van de 7e eeuw v.Chr. en deze datering komt goed overeen met de datering van de geschenken die tijdens de recente opgraving werden aangetroffen rond het ronde rotsaltaar aan de zuidrand van het topplateau.

De recente opgraving heeft dus niet alleen een voorbeeld opgeleverd van een natuurlijke altaarplaats en de zich daar cumulerende ashoop met de rond het altaar gewijde geschenken, maar ook van een rituele opruiming van die plaats door middel van het verwijderen van de geschenken - en het elders dumpen ervan - en het bedekken van de heilige altaar-plek met een dik pakket grind. De herkomst van het grindpakket moet nog worden vastgesteld.

De bouwgeschiedenis van het heiligdom voor Athena kan met deze gegevens aanzienlijk worden aangevuld en vooral nader worden gedateerd doordat nu duidelijk is geworden dat de paalgaten voorafgaan aan

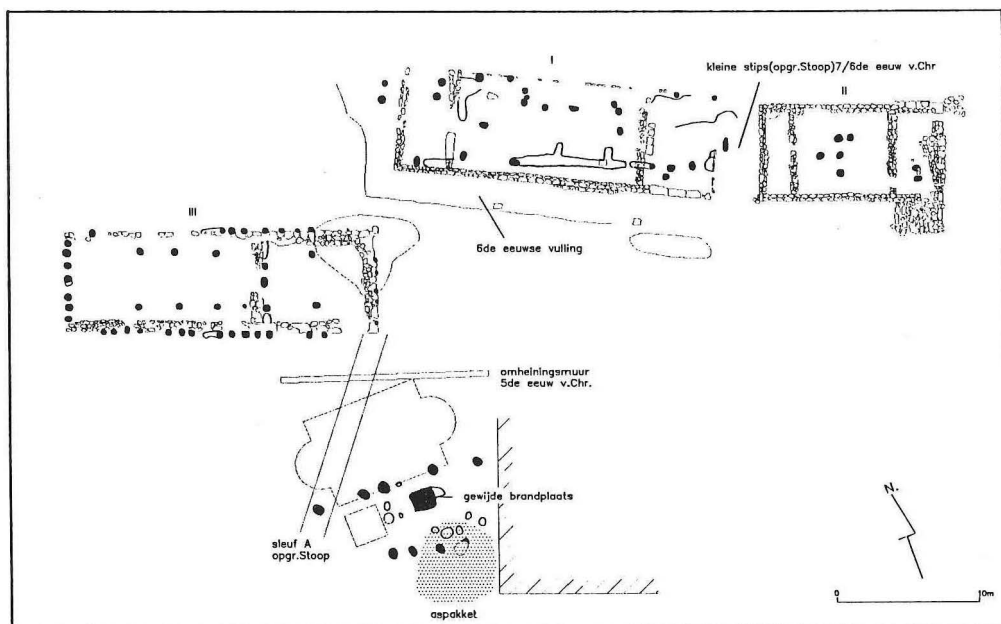

Fig. 3. Plattegronden van de gebouwen op de 'Timpone della Motta'. I-III: opgraving Stoop; onder: opgraving 1993 (tek. H.J. Waterbolck). Voor de reconstructie vergelijk fig. 2.

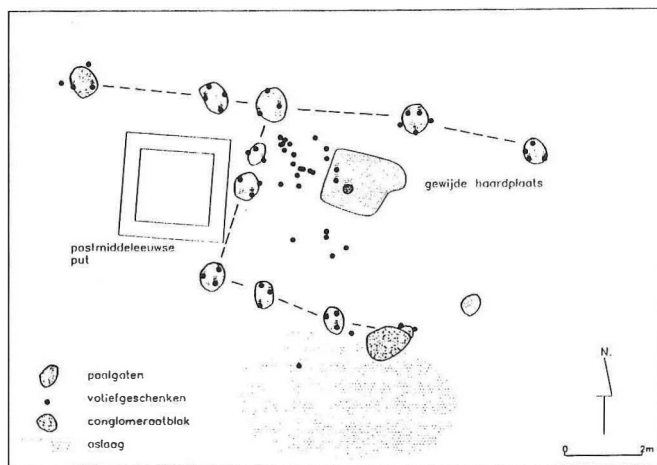

Fig. 4. Plattegrond 'Huis' voor Athena, met altaar', 7e eeuw v.Chr.; opgraving 1993 (tek. H.J. Waterbolc).

het deponeren van de geschenken. Waarschijnlijk vormen de paalgoten, die door ons in dit zuidwestelijke areaal van het heiligdom zijn gevonden, een langwerpige smal 'huis' waarvan de ruimte verdeeld was in twee vertrekken. Het oostelijke en vermoedelijk voorste vertrek bevatte de haardplaats. Het achterste vertrek kan een cultusbeeld of iets dergelijks bevat hebben: in ieder geval zullen de gewijde voorwerpen te maken hebben met een godin. Zij was een beschermster van de vrouwen onder de inheemse gemeenschap die op de Motta woonde. Slechts één assemblage bestond uit een ijzeren dolk en een fibula die ook wel door mannen werd gedragen, de overige assemblages waren 'vrouwelijk' van karakter en hebben vooral met het weefwerk te maken. Voor het onderzoekprogramma dat door de Groningse vakgroep werd geformuleerd is van buitengewoon veel belang dat de rol van de inheemse bewoners bij de rituelen door middel van analyse van de nieuwe gegevens nu beter onderzocht kan worden: de assemblages die door deze mensen gewijd werden rond het altaar tonen namelijk verwantschap met de assemblages van voorwerpen, die door Paola Zancani Montuoro in de graven van de Macchiabate werden aangetroffen. Dit grafveld is in gebruik geweest van de 8e eeuw v.Chr. tot 550 v.Chr. en de Verge-

sellschaftung van de voorwerpen in de graven werd reeds nauwkeurig bestudeerd (o.a. door Drs. M. Vink). De recent gevonden votiefgeschenken kunnen nu worden vergeleken met de grafgeschenken en zo kan een beter beeld verkregen worden van de symbolische waarde van de voorwerpen die gebruikt werden, zowel bij de plaatsing in sociaal opzicht van de doden als bij de verering van de godin.

Summary

This paper discusses the new results of the excavation by a team from Groningen University at Francavilla Marittima (Calabria). It uncovered an altar surrounded by votive objects, indigenous as well as imported items, dating from the late 8th and early 7th c. BC.

Literatuur

Haagsma, B.J. & P. Attema, 1994. Het *Casa di Angelina*, een traditionele boerderij bij de opgraving te Francavilla Marittima (Calabrië, Italië). *Paleo-aktueel* 5, pp. 55-59.